

JANE ELLEN HARRISON

ΤΑ ΑΛΩΑ

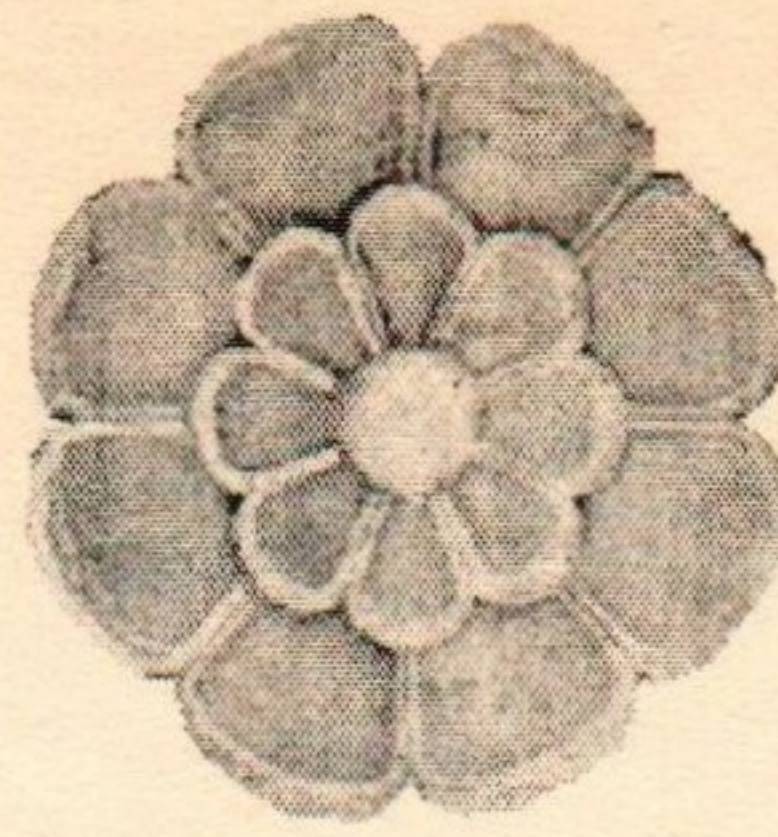
ΚΑΙ

ΤΑ

ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

ΕΛΕΥΣΙΝΑ 2001

ΕΡΕΥΝΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
Οικογένεια Καλομενίδη

Γιάννης, Αλεξάνδρα, Θεόδωρος, Μαρία, Σοφία, Ευάγγελος
Στ. Τζαφέρη 12, 192 00 Ελευσίνα, ☎ 554 76 89 📱 094 554 76 89

📧 johnkalo@otenet.gr 📧 teokalo@hol.gr

ΑΡΙΘ. ΛΟΓ/ΣΜΟΥ ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ 199/944538-27

JANE ELLEN HARRISON (1850-1928)

Υπήρξε λέκτωρ των «Αρχαίων Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ (Cambridge). Μια από τις πρώτες μαθήτριες του Φρέιζερ (Fraser), ήταν πρωτοπόρος στην εφαρμογή της ανθρωπολογικής προσέγγισης του ελληνικού πολιτισμού.

Το έντυπο είναι μη εμπορεύσιμο

Κυκλοφορεί χάρη στην ευγενική χορηγία του συμπολίτη μας

Παναγιώτη Βασιλείου

Ανάτυπο από το βιβλίο των εκδόσεων ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ, ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΕΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΓΙΟΡΤΕΣ

JANE ELLEN HARRISON

ΤΑ ΑΛΩΑ

Σκόπιμα αφήσαμε τελευταία τα *Αλώα* για τον εξής λόγο. Οι τελετουργίες των Θεσμοφορίων, των Σκιροφορίων και των Αρρηφορίων τελούνται μόνο από γυναίκες. Αν σχετίζονται με θεότητες, θεωρούνται αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Κόρη ή σε ανάλογες γυναικείες θεές, όπως η Γη, η Αφροδίτη, η Ειλείθια και η Αθηνά. Επίσης τα μεταφερόμενα *sacra* είναι πίτες από δημητριακά και νηφάλιες προσφορές. Στα *Αλώα*, όμως, οι τελετουργίες αν και τελούνται κατά κύριο λόγο από γυναίκες και είναι αφιερωμένες εν μέρει στη Δήμητρα, περιέχουν ένα νέο στοιχείο, το στοιχείο του κρασιού. Για αυτό τα θεωρούσαν αφιερωμένα όχι στη Δήμητρα αλλά στο Διόνυσο.

Σε αυτό το σημείο ένα σημαντικό σχόλιο¹ του Λουκιανού είναι κατηγορηματικό. Τα *Αλώα* είναι «μια γιορτή στην Αθήνα που περιλαμβάνει μυστήρια της Δήμητρας, της Κόρης και του Διονύσου με την ευκαιρία του τρύγου και της δοκιμής του κρασιού». Ο Ευστάθιος² δηλώνει το ίδιο γεγονός. «Γιορτάζεται, σύμφωνα με τον Πausανία, μια γιορτή της Δήμητρας και του Διονύσου που ονομάζεται *Αλώα*». Προσθέτει, εξηγώντας το όνομα, ότι κατά αυτήν συνήθιζαν να μεταφέρουν τους πρώτους καρπούς από την Αθήνα στην Ελευσίνα και να σταματούν στα αλώνια. Επίσης στη γιορτή υπήρχε πομπή του Ποσειδώνα. Ο Ποσειδώνας στην Ελευσίνα δεν είχε εξειδικευθεί ακόμη ως Θεός της Θάλασσας. Ήταν *Φυτάλμιος*, θεός των φυτών, και συνεπώς, η λατρεία του μπορούσε εύκολα να προσχωρήσει σε εκείνη του Διονύσου.

Σημαντικότερη είναι η προσχώρηση της λατρείας της θεάς των δημητριακών σε εκείνη του θεού του κρασιού. Η έλευση του Διονύσου έφερε μια νέα πνευματική ώθηση στη θρησκεία της Ελλάδας. Σε αυτή την ώθηση οφείλουν τα Ελευσίνια μυστήρια, εκτός από τις πολιτικές σκοπιμότητες που δε μας αφορούν, την τελική κυριαρχία τους. Πιστεύω ότι τα *Αλώα* είναι το αρχέγονο πρότυπο αυτών των μυστηρίων.

Όσο για την πρωτόγονη ουσία των *Αλώων* δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Το όνομα μιλά από μόνο του. Ο Αρποκρατίων³ εξηγεί ότι «τα *Αλώα* παίρ-

---

¹ Σχολιαστής στο Λουκιανό *Εταιρικοί Διάλογοι* VII 4. *Εορτή Αθήνησι μυστήρια περιέχουσα Δήμητρος και Κόρης και Διονύσου επί τη τομή των αμπέλων και τη γεύσει του αποκειμένου ήδη οίνου γινόμενα παρά Αθηναίοις.*

² Ευστάθιος στην *Ιλιάδα* I. 530, 722 *Ιστέον δε ότι επί συγκομιδή καρπών εφ' η και τα θαλάσσια εθύετο εορτή ήγετο Δήμητρος και Διονύσου κατά Πausανίαν, αλώα καλουμένη διά το ταίς απαρχαίς και μάλλιστα εν Αθήναις από της άλω τότε καταχράσθαι φέροντας εις Ελευσίνα ή επει καθά και Όμηρος εμφαίνει εν άλωσιν έπαιζον κατά την εορτήν εν και Ποσειδώνος ην πομπή.*

³ Αρποκρατίων, λήμμα *Αλώα*.

νουν το όνομά τους, σύμφωνα με το Φιλόχορο, από το γεγονός ότι οι άνθρωποι διεξάγουν αγώνες στα *αλώνια* και λέει ότι τα γιορτάζουν το μήνα Ποσειδεών». Οι αγώνες βέβαια ήταν παρεπόμενο του αλωνίσματος, αλλά εκείνοι καθιέρωσαν τον εορτασμό. Ως τις μέρες μας το μεγάλο κυκλικό αλώνι που βρίσκεται στα περισσότερα ελληνικά χωριά είναι ο τόπος όπου διεξάγεται η γιορτή της συγκομιδής. Δίπλα του στήνεται μια *σκηνή*. Μέσα σε αυτήν οι ηθοποιοί ξεκουράζονται και τρώνε και πίνουν στα διαλείμματα των παντομικών χορών τους.

Τα Αλώα γιορτάζονταν το μήνα Ποσειδεώνα (Δεκέμβριο-Ιανουάριο). Τούτο μας ξαφνιάζει αρχικά, αλλά τελικά αποδεικνύεται σημαντικό. Τι δουλειά έχει μια γιορτή αλωνίσματος μες στο καταχείμωνο, όταν όλοι οι καρποί θα πρέπει να είναι ασφαλώς μαζεμένοι στις αποθήκες; Κανονικά σήμερα, όπως και την αρχαία εποχή, το αλώνισμα ακολουθεί αμέσως μετά το θερισμό του σταριού. Το αλωνίζουν και κατόπιν το λιχνίζουν στο ανοιχτό αλώνι. Άλλωστε το καταχείμωνο δεν είναι εποχή, ακόμη και στην Ελλάδα, για δραστηριότητες ανοιχτού χώρου.

Η απάντηση είναι απλή. Η μετακίνηση της ημερομηνίας οφείλεται στο Διόνυσο. Οι γιορτές του Διονύσου λάμβαναν χώρα στο καταχείμωνο. Οικειοποιήθηκε τις γιορτές της Δήμητρας, σφετερίστηκε το αλώνι της και επέβαλε το παράδοξο μιας αλωνιστικής γιορτής μέσα στο χειμώνα. Το αργότερο που μπορεί να λάβει χώρα μια πραγματική αλωνιστική γιορτή είναι κατά τον Πυανεσιώνα. Κατά τον Ποσειδεώνα το μόνο δυνατό είναι να έχουμε πρώιμα *Πιθοίγια* για τον εορτασμό του Διονύσου. Δεν υπάρχει, λοιπόν, καθαρότερη μαρτυρία της δύναμης του επερχόμενου θεού.

Όσο για τη φύση των Αλώων μαθαίνουμε δυο σημαντικά δεδομένα από τον Δημοσθένη. Ήταν γιορτή κατά την οποία η ιέρεια, όχι ο Ιεροφάντης, παρούσιαζε τις προσφορές: μια γιορτή υπό την εποπτεία των γυναικών. Αυτές οι προσφορές ήταν αναίμακτες, δεν υπήρχε θυσιαζόμενο ζώο (*ιερείον*). Ο Δημοσθένης⁴ καταγράφει πως καταράστηκαν τον Ιεροφάντη Αρχία, «επειδή κατά τα Αλώα πρόσφερε στην εσχάρα της Ελευσίνας πύρινη θυσία ζώου, που είχε φέρει η εταίρα Σινώπη». Η καταδίκη του ήταν για διπλό αδίκημα. «Δεν ήταν νόμιμο εκείνη την ημέρα να θυσιάζεται ζώο και δεν ήταν δική του δουλειά, αλλά της ιέρειας». Οι έφηβοι⁵ πρόσφεραν ταύρους στην Ελευσίνα, και από ό,τι φαίνεται μετείχαν σε κάποιο είδος «ταυρομαχίας⁶», που θα πρέπει να ήταν προς τιμήν είτε του Διονύσου είτε του Ποσειδώνα που προηγείτο. Ως φορέας και των δύο θεοτήτων παρουσιαζόταν ο ταύρος. Ήταν καύχημα του

⁴ Δημοσθένης 59. 116 *κατηρήθη αυτού (του ιεροφάντου) και ότι Σινώπη τη εταίρα Αλώσις επί της εσχάρας της εν τη αυλή Ελευσίνοι προσαγούση ιερείον θύσειεν, ου νομίμου όντος εν τάτη τη ημέρα ιερεία θύειν ουδέ εκείνου ούσης της θυσίας αλλά της ιερείας.*

⁵ C.I.A. II. 1, σημ. 471 *ήραντο δε και τους βους το [υς] εν Ελευσίνοι τη θυσία και τοις προηροσίοις και τους εν τοις άλλοις ιεροίς και γυμνασίοις.* Πρβ. Ντίτενμπεργκερ, *De Erheb.* σελ. 77.

⁶ Η φύση του περιεχομένου δεν είναι σαφής. Ο Αρτεμίδωρος (I. 8) λέει: *ταύροις εν Ιωνία παίδες Εφεσίων αγωνίζονται και εν Αττική παρά ταις θεαίς εν Ελευσίνοι Κούροι Αθηναίοι περιτελλομένων ενιαυτών.* Βλ. Λόμπεκ (Lobeck), *AgI.* σελ 206.

άρχοντα στα Αλώα το γεγονός πως η Δήμητρα είχε δώσει στους ανθρώπους «ευγενική τροφή».

Πληρέστερες λεπτομέρειες για τα Αλώα, όπως και για τα Θεσμοφόρια, αντλούμε από τα νεοανακαλυφθέντα σχόλια στο Λουκιανό⁷. Από τη διήγηση του σχολιαστή είναι ξεκάθαρο ότι εκείνη την εποχή θεωρούσαν πως η γιορτή σχετίζεται τόσο, ίσως περισσότερο, με το Διόνυσο όσο και με τη Δήμητρα. Δηλώνει ρητώς ότι θεσπίστηκε σε ανάμνηση του θανάτου του Ικάρου, ο οποίος έφερε στην Αττική την άμπελο. Οι γυναίκες, μας λέει, τη γιόρταζαν ξέχωρα προκειμένου να έχουν πλήρη ελευθερία λόγου. Είχαν ιερά σύμβολα και των δύο φύλων. Η ιέρεια ψιθύριζε στα αυτιά των παρισταμένων γυναικών λέξεις που δεν έπρεπε να προφερθούν δυνατά, και οι ίδιες οι γυναίκες πρόφεραν κάθε είδους άσεμνους σαρκασμούς και αστεία. Τα *sacra* ήταν σαφώς ίδια με εκείνα των Θεσμοφορίων. Επίσης, είναι ξεκάθαρο ότι πρόσεχαν πολύ να μην αποκαλυφθεί η χρήση τους, αποκλείοντας τη συμμετοχή του άλλου φύλου. Το απόγειο της γιορτής, από ό,τι φαίνεται, ήταν ένα μεγάλο γεύμα. «Πολύ κρασί προσφερόταν και τα τραπέζια ήταν γεμάτα με κάθε φαγητό που παράγει η γη και η θάλασσα, εκτός από εκείνα που απαγορεύονται στα μυστήρια. Εννοώ το ρόδι και το μήλο, τα οικόσιτα πουλερικά, τα αυγά και τα μπαρμπούνια, τα μελανούρια και τις караβίδες, τον καρχαρία. Οι άρχοντες ετοίμαζαν τα τραπέζια και άφηναν μόνες τις γυναίκες, ενώ οι ίδιοι αποσύρονταν και έμεναν απέξω, δηλώνοντας δημόσια στους παρόντες επισκέπτες ότι αυτοί (δηλαδή οι κάτοικοι της Ελευσίνας) ανακάλυψαν τις "ευγενικές τροφές" και τις μοιράστηκαν με την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Το όνομα Αλώα δίνεται στη γιορτή λόγω των καρπών του Διονύσου - διότι η παραγωγή της αμπέλου ονομάζεται *Αλώαι*».

Τα υλικά της γιορτής των γυναικών είναι ενδιαφέροντα. Η προτεινόμενη

---

⁷ Λουκιανού *Εταιρικοί Διάλογοι* VII 4 «*τήμερον Αλώά εστι, τι δε σοι δέδωκεν εις την εορτήν;*» σχολ. επί τοπ. *Εορτή Αθήνησι μυστήρια περιέχουσα Δήμητρος και Κόρης και Διονύσου επί τη τομή των αμπέλων και τη γεύσει του αποκειμένου ήδη οίνου γινόμενα παρά Αθηναίοις εν οίς προτίθεται (d. Subject fehlt im Cod.: zu ergänzen ist πέμματά?) τινα αισχύναις ανδρείοις εοικότα περί ων διηγούνται ως προς σύνθημα της των ανθρώπων σποράς γινομένων ότι ο Διόνυσος δους τον οίνον...* Αφού διηγηθεί το θάνατο του Ικάρου ο σχολιαστής συνεχίζει: *υπόμνημα δε του πάθους η τοιαύτη εορτή. εν ταύτη και τελετή τις εισάγεται γυναικών εν Ελευσίνη, και παιδιαί λέγονται πολλά και σκώμματα, μόναι δε γυναίκες εισπορευόμεναι επ' αδείας έχουσιν α βούλονται λέγειν. και δη τα αίσχιστα αλλήλαις λέγουσι τότε, αι δε ιέρειαι λάθρα προσιούσαι ταις γυναιξί κλεψιγαμίας προς το ους ως απόρρητόν τι συμβουλεύουσιν. αναφωνούσι δε προς αλλήλας πάσαι αι γυναίκες αισχρά και άσεμνα βαστάζουσαι είδη σωμάτων (so die Hs.: der Sinn erfordert σχημάτων genitalium) απρεπή (απρεπεί die Hs.) ανδρεία τε και γυναικεία. ενταύθα οινός τε πολύς πρόκειται και τράπεζαι πάντων των της γης και θαλάσσης γέμουσαι βρωμάτων, πλην των απειρημένων εν τω μυστικώ, ροιάς φημί και μήλου και ορνίθων κατοικιδίων, και ωών, και θαλασσίας τρίγλης ερυθίνου (εριθίνου die Hs.), μελανούρου, κωράβου (;καράβου), γαλαίου (γαλεού;). παρατιθέασι τας τραπέζας οι άρχοντες και ένδον καταλιπόντες ταις γυναιξίν, αυτοί χωρίζονται έξω διαμένοντες, επιδεικνύμενοι τοις επιδημούσι πάσι τας ημέρους τροφάς παρά αυτών ευρεθήναι και πάσι κοινωνηθήναι τοις ανθρώποις παρ' αυτών. πρόσκειται δε ταις τραπέζαις και εκ πλακούντος κατεσκευασμένα αμφοτέρων γενών αιδοία. αλώα δε εκλήθη διά τον καρπόν του Διονύσου· αλωαί γαρ αι των αμπέλων φυτεία.*

δίαιτα περιέχει δημητριακά και ψάρια, ίσως και πουλερικά. Σαφώς, όμως, δεν έχει σάρκα. Ως τέτοια είναι χαρακτηριστική του πελασγικού πληθυσμού, πριν από την έλευση των σαρκοφάγων Αχαιών. Επιπλέον - σημαντικό σημείο - περιβάλλεται από κάθε είδος πρωτόγονων ταμπού. Ο ακριβής λόγος του ταμπού για το ρόδι, το μπαρμπούνι και τα υπόλοιπα δεν έχει σβήσει από τη μνήμη. Ορισμένα, όμως, από τα συγκεκριμένα ταμπού είναι σημαντικά, επειδή στα Ελευσίνια Μυστήρια υπάρχουν τα ακριβή παράλληλα τους. Είναι ξεκάθαρο ότι το ρόδι ήταν «ταμπού» στα Ελευσίνια μυστήρια από τον αιτιολογικό μύθο του Ομηρικού Ύμνου προς τη Δήμητρα⁸. Ο Άδης δέχεται να αφήσει την Περσεφόνη να επιστρέψει στον πάνω κόσμο.

«Έτσι μίλησε εκείνος και η συνετή Περσεφόνη σηκώθηκε χαρούμενη, έτοιμη να φύγει. Αυτός, όμως, με πονηριά γύρω του κοίταξε και της έδωσε κρυφά ένα γλυκό σπόρο ροδιού να φάει, για να μη μείνει με τη θλιμμένη, τη Δήμητρα, όλον τον καιρό».

Το ρόδι ήταν τροφή των νεκρών. Από τη στιγμή που το δοκίμασε η Περσεφόνη τραβήχτηκε πίσω στις σκιές. Η Δήμητρα το αποδέχεται και λέει⁹ στην Περσεφόνη:

«Αν δοκίμασες εκεί κάτω τροφή, δεν μπορείς να έρθεις εδώ.
Κάτω στην κοίλα γη πρέπει να κατοικείς το ένα τρίτο του έτους».

Ο Πορφύριος¹⁰, στην πραγματεία του Περί Αποχής Εμψύχων, επισημαίνει το λόγο και την αυστηρότητα των Ελευσίνιων ταμπού. Η Δήμητρα, μας λέει, είναι θεά του κάτω κόσμου και αφιερώνουν σε αυτήν τον κόκορα. Η λέξη που χρησιμοποιεί, *αφιέρωσαν* σημαίνει, στα αλήθεια ότι τον έκαναν ταμπού. Συνηθίζουμε να συνδέουμε τον κόκορα με το φως της μέρας και το πρωινό του λάλημα. Οι Έλληνες, όμως, θεωρούσαν για κάποιο λόγο αυτό το πουλί χθόνιο. Ο Σωκράτης θυμάται πως χρωστάει στον Ασκληπιό έναν κόκορα και ο Ασκληπιός, όπως θα δούμε όταν ασχοληθούμε με το θέμα της ηρωολατρείας¹¹, δεν ήταν τίποτε άλλο από ήρωας ημίθεος. Ο κόκορας έγινε ταμπού, τον φύλαξαν και μετά κατέληξε να θεωρείται θυσία. Ο Πορφύριος συνεχίζει: «Λόγω αυτού οι μύστες απέχουν από οικόσιτα πουλερικά. Στην Ελευσίνα κηρύσσεται δημόσια ότι οι άνθρωποι πρέπει να απέχουν από οικόσιτα πουλερικά, από ψάρι και κουκιά, από ρόδια και μήλα. Αν τα αγγίξουν, θα είναι το ίδιο μιαροί όπως αν αγγίξουν έγκυο γυναίκα ή νεκρό σώμα». Τα Ελευσίνια Μυστήρια ήταν, ως προς τις αναπαραστάσεις τους, ακριβές αντίστοιχο των Αλώων.

⁸ Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα 370.

⁹ Στ. 399

¹⁰ Πορφύριος Περί Αποχής Εμψύχων IV. 16.

¹¹ Βλ. Τζ. Έλεν Χάρισον, *Η Δημιουργία των θεών*, εκδ. Ιάμβλιχος (Σ.τ.μ.).

ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

Τα Ελευσίνια Μυστήρια¹² αντιμετωπίζονται συνήθως ως κάτι ξεχωριστό. Είναι τόσο σημαντική, τόσο σεπτή γιορτή ώστε ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες ελληνικές τελετουργίες. Αν η άποψη μου είναι σωστή, πρωταρχικά υπήρχαν τα Ελευσίνια *Αλώα*. Όλη η τελική τους λαμπρότητα, το πνευματικό και πολιτικό κύρος οφείλονται σε δύο παράγοντες. Καταρχήν στο γεγονός ότι για πολιτικούς λόγους τα οικειοποιήθηκε η Αθήνα. Έπειτα, στο εξίσου σημαντικό ότι κάποια στιγμή, που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε επακριβώς, προσχώρησαν στα μυστήρια του Διονύσου. Τα μυστήρια οφείλουν την εξωτερική τους λαμπρότητα στην Αθήνα και το βαθύ εσωτερικό τους περιεχόμενο στο Διόνυσο και τον Ορφέα. Η εξωτερική λαμπρότητα δε μας αφορά, καθώς δεν είναι θρησκευτική. Το βαθύ εσωτερικό περιεχόμενο, η ελπίδα για αθανασία και τα συναφή είναι θέματα εξέχουσας σημασίας. Θα πρέπει, όμως, να τα θέσουμε κατά μέρος και να ασχοληθούμε αργότερα μαζί τους, αφού σχολιάσουμε την έλευση του Διονύσου. Προς το παρόν, αφού παραμερίσουμε κάθε αόριστη δήλωση και άποψη σχετικά με το νόημα και την πνευματική επιρροή που αποδίδουν ορισμένοι συγγραφείς, αρχαίοι και σύγχρονοι, στα μυστήρια, μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε τα πραγματικά τελετουργικά δρώμενα, για τα οποία σώζονται μαρτυρίες.

Τα μυστήρια δεν περιορίζονταν στη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης. Υπήρχαν μυστήρια του Ερμή, του Ιάσονα, της Ινούς, του Αρχέμορου, της Αγραύλου, της Εκάτης. Γενικώς, φαίνεται ότι τα μυστήρια τελούνταν συνηθέστερα χάριν της λατρείας γυναικείων θεοτήτων¹³, ηρωίδων και θεαινών της γης. Απουσιάζουν φανερά από τη λατρεία των ομηρικών Ολύμπιων θεών στον Όμηρο. Γενικώς με τη λέξη μυστήριο εννοούμε μια τελετή κατά την οποία παρουσιάζονται ορισμένα ιερά αντικείμενα, τα οποία δεν μπορεί να δει με ασφάλεια ο λάτρης, έως ότου υποστεί ορισμένους καθαρμούς.

---

¹² Οι πηγές για τα Ελευσίνια είναι συγκεντρωμένες στο έργο του Λόμπεκ *Aglaophamus*. Παραπομπές σε επιγραφές που βρέθηκαν μετά την εποχή του Λόμπεκ βρίσκονται στο *Dictionnaire des Antiquites* των Ντάρεμπεργκ και Σάγκλιο. Η καλύτερη γενική περιγραφή στα αγγλικά ανήκει στον Ράμσεϊ (Ramsay) στο *Encyclopaedia Britannica*. Στα γαλλικά υπάρχουν δυο άρθρα που ανατυπώθηκαν από το *Memoires de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, τομ. XXXV. 2^ο μέρος 1895 και τομ. XXXVII 1900, με τον τίτλο «Recherches sur l'origine et la nature des Mystères d'Eleusis» και «Les Grands Mystères d'Eleusis, Personnel, Ceremonies». Για συγκεκριμένες λεπτομέρειες βλ. Χ. Γκ. Πρίγκσαϊμ (H. G. Pringsheim), *Archaologische Beitrage zur Geschichhte d. eleusinischen Kults*, 1905.

¹³ Οι τελετές στην Ελευσίνα πιθανώς να ήταν αρχικά μόνο για γυναίκες. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (*Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* I. 331) λέει αναφερόμενος στη λατρεία της Δήμητρας στην Αρκαδία: *ιδρύσαντο δε και Δήμητρος ιερόν και τας θυσίας αυτή διά γυναικῶν και νηφαλίους έθυσαν ως Έλλησι νόμος ων ουδέν ο καθ' ημάς ήλλαξε χρόνος*.

Ευτυχώς γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ημερομηνία των Ελευσίνιων. Οι τελετουργίες άρχιζαν την 13η μέρα του Βοηδρομιώνα, δηλαδή γύρω στα τέλη Σεπτεμβρίου, κατάλληλη ημερομηνία για την όποια γιορτή συγκομιδής, η οποία περιλάμβανε τους όψιμους καρπούς και ιδιαίτερα το σταφύλι. Οι μαρτυρίες μας για αυτή την ημερομηνία είναι μια ρωμαϊκή αυτοκρατορική επιγραφή¹⁴, η οποία δηλώνει ρητά ότι οι αναπαραστάσεις της γιορτής γίνονται «σύμφωνα με τις αρχαίες συνήθειες». «Οι πολίτες αποφάσισαν να δώσουν εντολή στον Κοσμήτορα των Εφήβων, σύμφωνα με τις αρχαίες συνήθειες, να τους στείλει στην Ελευσίνα την 13η του Βοηδρομιώνα, φορώντας το εθιμοτυπικό ένδυμά τους, για την πομπή που συνοδεύει τα *sacra*, προκειμένου να τα συνοδεύσουν στις 14 του μηνός στο Ελευσίνιον, που βρίσκεται στους πρόποδες της Ακρόπολης. Επίσης, να τους οδηγήσει στις 19 του μηνός στην Ελευσίνα με την ίδια ενδυμασία και συνοδεύοντας τα *sacra*». Η επιγραφή είναι σημαντικότερη, καθώς παρέχει σαφή μαρτυρία ότι τα *sacra* αποτελούσαν μέρος της κανονικής τελετουργίας. Δε γνωρίζουμε τι ακριβώς ήταν αυτά τα *sacra*. Πιθανώς ήταν αντικείμενα όπως εκείνα των Θεσμοφορίων. Η διαδρομή από την Αθήνα στην Ελευσίνα και το αντίθετο είναι καθαρά πολιτική υπόθεση. Τα *sacra* έμεναν κανονικά στην Ελευσίνα. Η Αθήνα ήθελε να πιστεύει πως τα μετέφερε εκεί. Οι Έφηβοι *συνόδευαν τα sacra*, αλλά όπως άρμοζε, τελούσαν υπό επίβλεψη και στην ουσία τα μετέφεραν *ιέρειες*¹⁵.

Την 15η του Βοηδρομιώνα λάμβανε χώρα ο *αγυρμός* ή συγκέντρωση των υποψηφίων προς μύηση και η διακήρυξη από τον Ιεροφάντη στην Ποικίλη Στοά. Με αυτήν αποκλείονταν όσοι δεν είχαν καθαρά χέρια και όσοι εκστόμιζαν λόγια ακατάληπτα¹⁶. Κάποιοι τέτοιοι αποκλεισμοί λάμβαναν χώρα, κατά πάσα πιθανότητα, πριν από όλα τα μυστήρια. Ο Αριστοφάνης φυσικά παρωδεί αυτή την πρόρρηση στους *Βατράχους*¹⁷, τολμώντας να βάλει την παρωδία του στο στόμα του ίδιου του Ιεροφάντη.

Την 16η του Βοηδρομιώνα ολοκληρωνόταν μια εξαιρετικά σημαντική τελετή. Η ημέρα αυτή ονομαζόταν στην καθομιλουμένη «*άλαδε μυσται*», «στη θάλασσα μύστες», από την κραυγή που προανήγγειλε τον καθαρμό. Ο Ησύχιος¹⁸ σχολιάζοντας αυτή την έκφραση λέει, «μια μέρα των Μυστηρίων στην Αθήνα». Ο Πολύαινος¹⁹ δίνει την ακριβή ημερομηνία. Αναφέρει: «Ο Χαβρίας κέρδισε τη ναυμαχία στη Νάξο τη 16η του Βοηδρομιώνα. Σκέφτηκε πως ήταν μία καλή ημέρα για ναυμαχία, επειδή ήταν μία από τις ημέρες

¹⁴ C.I.A. III. 5.

¹⁵ Inscr. A. Mitth. 1894 σελ. 163 *ως αν τα ιερά φέρωσιν αι ιέρειαι ασφαλέστατα.*

¹⁶ Τον ακριβή τύπο διέσωσε ο Θέων ο Συμρνεύς, περ. 22, *το κήρυγμα τούτο κηρύττεται «όστις τας χείρας μη καθαρός ... όστις φωνήν ασύνετος».* Μερικές αυθεντίες πιστεύουν ότι το *φωνήν ασύνετος* υπονοεί κάποια άγνωστη, βαρβαρική γλώσσα. Κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι εννοεί κάποια ατέλεια στο λόγο που εμπόδισε την ακριβή προφορά των μυστικών τύπων. Πιστεύω ότι η πρώτη εξήγηση είναι πιθανότερη.

¹⁷ Αριστοφάνης *Βάτραχοι* 345

¹⁸ Ησύχιος σχετικό λήμμα.

¹⁹ Πολύαινος *Στρατηγήματα* III. 11.

των Μεγάλων Μυστηρίων. Το ίδιο συνέβη με το Θεμιστοκλή εναντίον των Περσών στη Σαλαμίνα. Ο Θεμιστοκλής, όμως, και το στρατεύμά του είχαν για κραυγή τους το "Ίακχος", ενώ ο Χαβρίας και τα στρατεύματά του είχαν το "άλαδε μύσται"». Όπως γνωρίζουμε από τον Πλούταρχο²⁰, ο Χαβρίας κέρδισε τη νίκη του όταν είχε πανσέληνο, και κατά την πανσέληνο τελούνταν τα Μυστήρια.

Η πομπή προς τη θάλασσα αποκαλείτο με το κάπως αλλόκοτο όνομα έλασις, «πορεία» ή «απέλαση²¹». Δηλαδή, η πομπή δεν ήταν μια απλή πομπή, ήταν μια πορεία, μια απέλαση. Η πρωταρχική έννοια φαίνεται να ενεδρεύει στην ελληνική λέξη πομπή²², η οποία κατά την πρωτόγονη εποχή φαίνεται πως σήμαινε κυρίως την απέλαση, την απομάκρυνση του κακού. Η πλύση στη θάλασσα φαίνεται πως ήταν καθαρμός, μια απέλαση, μια απομάκρυνση του κακού. Κάθε άνδρας έπαιρνε μαζί του το δικό του Φαρμακό, ένα νεαρό χοίρο. Η έλασις, η πορεία, ίσως να σήμαινε κυριολεκτικώς την πορεία του χοίρου, η οποία θα πρέπει να ήταν μια μακριά και κοπιαστική υπόθεση, εφόσον ο τελικός προορισμός απείχε δέκα χιλιόμετρα περίπου. Όταν έφθαναν στη θάλασσα, κάθε άνδρας πλενόταν μαζί με το χοίρο του - ο χοίρος του καθαρμού εξαγνιζόταν ο ίδιος. Όταν την εποχή του Φωκίωνα²³ οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να δεχθούν μια μακεδονική φρουρά, φοβεροί οιωνοί εμφανίστηκαν. Όταν ήταν να βαφτούν οι ταινίες με τις οποίες τύλιγαν τα μυστηριακά κρεβάτια, αντί να πάρουν ένα πορφυρό χρώμα πήραν μια ξεπλυμένη θανατερή απόχρωση. Τούτο ήταν πολύ περίεργο, επειδή όταν βάφτηκαν ταινίες που ανήκαν σε ιδιώτες, πήραν τη σωστή απόχρωση. Και το πιο δυσοίωνα από όλα - «όταν ένας μύστης έπλενε το χοίρο του στο λιμάνι που λεγόταν Κάνθαρος, ένα θαλάσσιο τέρας έφαγε το κάτω μέρος του σώματος του χοίρου. Με αυτό ο θεός δήλωνε ξεκάθαρα ότι θα έχαναν τα κατώτερα τμήματα της πόλης, που βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα. Θα διατηρούσαν, όμως, το άνω μέρος».

ΕΙΚΟΝΑ 13

Ο χοίρος του καθαρμού ήταν ένα τόσο σημαντικό τελετουργικό στοιχείο, ώστε όταν επιτράπηκε στην Ελευσίνα (350-327 π.Χ.) να κόψει το δικό της αυτόνομο νόμισμα²⁴, επέλεξε το χοίρο ως σημείο και σύμβολο των μυστηρίων.

²⁰ Πλούταρχος *Πότερον Αθηναίοι κατά πόλεμον ή κατά σοφίαν ενδοξότεροι* VII

²¹ *C.I.A.* IV. 385 d, 1. 20 επεμελήθησαν δε και της άλαδε ελάσεως.

²² Ο Νάιλ προτείνει ότι η ίδια ρίζα και ιδέα ίσως κρύβεται στο ανεμμήνευτο *pontifex*, δηλ. δημιουργός πομπών. Η σύνδεση με τις γέφυρες είναι ύστερη και φανταστική.

²³ Πλούταρχος *Φωκίων - Κάτων* XXVIII

²⁴ Χεντ (Head), *Hist. Num.* σελ. 328. Στην πίσω όψη απεικονίζεται ο Τριπτόλεμος και το φτερωτό άρμα του.

ων της. Το χάλκινο νόμισμα στην εικόνα 13 δείχνει το χοίρο να στέκει πάνω σε έναν πυρσό· στο έξεργο, ένα κλαδί κισσού. Ο χοίρος ήταν το φθηνότερο και συνηθέστερο των θυσιαζόμενων ζώων και βρισκόταν μέσα στις οικονομικές δυνατότητες του κάθε πολίτη. Ο Σωκράτης στην *Πολιτεία*²⁵ λέει ότι αν είναι να ακούν οι άνθρωποι αλλόκοτες ιστορίες για τους θεούς, «νομίζω πως δεν έπρεπε να λέγονται τόσο εύκολα σε νέους που δεν έχουν κρίση, αλλά να αποσιωπούνται, και αν ήταν οπωσδήποτε ανάγκη να γίνει λόγος γι' αυτά, να τακούσουν με απόλυτη μυστικότητα όσο μπορεί πιο λίγοι κι αφού θυσιάσουν όχι πια χοίρο, αλλά το πιο μεγάλο και πιο δυσεύρετο θύμα, για να είναι όσο γίνεται πιο λίγοι εκείνοι που συνέβηκε να τακούσουν».

Είναι σαφές ότι ο καθαρμός ήταν βασικό στοιχείο των μυστηρίων. Φθάνουμε, λοιπόν, στο σχολιασμό της έννοιας της λέξης μυστήριο. Η συνηθέστερη ετυμολογία της λέξης είναι από το *μύω*, κλείνω τις οπές είτε αυτές είναι μάτια είτε το στόμα. Ο *μύστης*, υποτίθεται, ότι είναι ένα άτομο που ορκίστηκε μυστικότητα, που δεν έχει δει ακόμη, αλλά δε θα μιλήσει για αυτά που θα του αποκαλυφθούν. Ως τέτοιος διαχωρίζεται από τους *επόπτες* οι οποίοι έχουν δει, αλλά ομοίως δε μιλούν. Οι δύο λέξεις υποδηλώνουν διαδοχικές βαθμίδες μύησης. Στα Ορφικά Μυστήρια η λέξη *μύστης* αφορά ένα πρόσωπο που εκπλήρωσε την τελετουργία της ωμοφαγίας σάρκας ταύρου. Θα δούμε επίσης ότι στην Κρήτη, πιθανή πατρίδα των μυστηρίων, τα μυστήρια ήταν ανοιχτά σε όλους, δεν ήταν μυστηριώδη. Η ετυμολογία του μυστηρίου από το *μύω*, αν και πιθανή, δεν είναι ικανοποιητική. Θα προτείνω μια άλλη, απλούστερη προέλευση.

Στην πραγματικότητα ούτε οι ίδιοι οι αρχαίοι δεν ήταν εντελώς ικανοποιημένοι με την ετυμολογία του *μύω*. Γνώριζαν και αισθάνονταν ότι το *μυστηριώδες*, η μυστικότητα, δεν ήταν η κατεξοχήν ουσία του «μυστηρίου». Η όλη ουσία ήταν αρχικά ο καθαρμός προκειμένου να φάει κανείς και να ακουμπήσει ορισμένα *sacra* με ασφάλεια. Δεν γινόταν κάποια αποκάλυψη· δεν υπήρχε κάποιο μυστικό που έπρεπε να φυλαχθεί. Υπήρχε μόνον ένα μυστηριώδες *ταμπού*, για το οποίο έπρεπε να προετοιμαστεί ο λάτρης και τελικά να το ξεπεράσει. Ίσως ήταν *ταμπού* για τη βρώση των πρώτων καρπών, ίσως ένα *ταμπού* για τα μαγικά *sacra*. Στα Θεσμοφόρια οι γυναίκες νήστευαν πριν αγγίξουν τα *sacra*. Στα Ελευσίνια μυστήρια θυσίαζαν ένα χοίρο πριν προσφέρουν και γευτούν τους πρώτους καρπούς. Η ουσία όλων είναι ο καθαρμός. Ο Κλήμης²⁶ λέει το εξής σημαντικό: «Δεν είναι περίεργο που στα μυστήρια των Ελλήνων την πρώτη θέση έχουν τελετές καθαρμού, όπως στους βαρβάρους το λουτρό». Ο Κλήμης²⁷ με το περιπαιχτικό ύφος του φανερώνει αυτό που εγώ πιστεύω ως πραγματική ετυμολογία της λέξης *μυστήριο*. «Νομίζω», μας λέει, «ότι τα όργια και τα μυστήρια θα πρέπει να προέρχονται, το ένα από

²⁵ Πλάτωνα *Πολιτεία* II. 378 A. [Μτφρ. Ι. Γρυπάρη (Σ.τ.μ.)].

²⁶ Κλήμης Αλεξανδρεύς *Στρωματείς* V. 698 *ουκ απεικότως και των μυστηρίων των παρ' Ελλήσιν άρχει μεν καθάρσια καθάπερ και εν τοις βαρβάροις το λουτρόν.*

²⁷ Κλήμης Αλεξανδρεύς *Προτρεπτικός προς Έλληνας* II. *μυστήρια,.. από του συμβεβηκότος περί τον Διόνυσον μύσους.*

την *οργή* της Δήμητρας προς το Δία και το άλλο από το μίasma (*μύσος*) που αφορά το Διόνυσο». Ο Κλήμης, φυσικά, είναι εντελώς λανθασμένος ως προς τον τύπο. Αναφέρει, όμως, αυτό που ίσως αποτελεί την πιθανή ετυμολογία της λέξης *μυστήριο*. Η πράξη που αφορά το *μύσος*, το μίasma, είναι πρωταρχικά μια τελετή κάθαρσης. Ο Λυδός²⁸ κάνει την ίδια πρόταση: «Τα μυστήρια», λέει, «προέρχονται από τη στέρηση του μιάσματος (*μύσος*) ως ισοδύναμη της ιερότητας».

Η πλύση των χοίρων δεν ήταν η μόνη τελετουργία καθαρμού στα μυστήρια, αν και μόνο για αυτή γνωρίζουμε σαφέστερες λεπτομέρειες. Από τον Ομηρικό Ύμνο²⁹ στη Δήμητρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχαν, τουλάχιστον για τα παιδιά, τελετουργίες καθαρμού, που περνούσαν μέσα από τη φωτιά και τελετουργίες ψεύτικης μάχης ή λιθοβολισμού (λιθοβολία, βαλλητύς). Όλες είχαν την ίδια πρόθεση και δε χρειάζεται να τις εξετάσουμε εδώ λεπτομερώς.

Κατά τη νύχτα της 19ης προς την 20η³⁰, η πομπή των εξαγνισμένων μυστών έφευγε από την Αθήνα με το άγαλμα του Ίακχου, κατευθυνόμενη προς την Ελευσίνα. Μετά από αυτό δεν έχουμε καμία μαρτυρία για την ακριβή σειρά των διάφορων τελετουργιών μύησης. Όντως, η ακριβής σειρά δεν έχει μεγάλη σημασία. Αντί αυτού καταγράφουμε κάτι αφάνταστα σημαντικότερο, τους ακριβείς τύπους με τους οποίους ο μύστης ομολογούσε τις τελετουργίες στις οποίες λάμβανε μέρος. Οφείλουμε δε να υποθέσουμε ότι αυτές οι τελετουργίες συνέθεταν την πρωτόγονη τελετή μύησης.

Πριν τις εξετάσουμε χρειάζεται για άλλη μια φορά να εντοπίσουμε ότι στα μυστήρια προσφέρονταν οι πρώτοι καρποί. Δηλαδή, τα μυστήρια ήταν ουσιαστικά τα *Θαργήλια* της Ελευσίνας. Μια επιγραφή³¹ του 5ου αιώνα π.Χ., που βρέθηκε στην Ελευσίνα, είναι η καλύτερη μαρτυρία μας. «Ας προστάξουν ο Ιεροφάντης και ο Δαδούχος ότι κατά τα μυστήρια οι Έλληνες θα πρέπει να προσφέρουν τους πρώτους καρπούς τους σύμφωνα με την προγονική συνήθεια..... Όσοι τα κάνουν αυτά θα έχουν πολλά καλά, καλή και πολλή σοδειά, αν δε βλάψουν τους Αθηναίους, ούτε την πόλη της Αθήνας, μήτε τις δύο θεές». Η σειρά προτεραιότητας είναι χαρακτηριστική. Εδώ υπάρχει αληθινά μια διαταγή με υπόσχεση.

Το «σύμβολο», τον τύπο για την ομολογία του μύστη, διασώζει ο Κλή-

---

²⁸ Λύδος *Περί Μηνών* IV. 38 *Μυστήρια από της στερήσεως του μύσους αντί της αγιοσύνης*. Ο τύπος *μύστης* ίσως προέρχεται από το *μύω* (πρβ. *αμυστί*), αλλά ο Γκίλμπερτ Μάρεϊ επισύρει την προσοχή μου σε μερικές άλλες χρήσεις του μυστηρίου που οδηγούν μάλλον προς το *μύσος*, π.χ. Ευριπίδης *Ικέτιδες* 470 *λύσαντα σεμνά στεμμάτων μυστήρια* και *Ηλέκτρα* 87 *εκ θεού μυστηρίων*.

²⁹ Η αιτιολογία του Ύμνου και οι διάφορες τελετές που τον δημιούργησαν εξηγούνται επαρκώς από τον Φ. Μπ. Τζέβονς (F. B. Jevons), *Introd. to History of Religion*, Παράρτημα στο Κεφάλαιο XXIV.

³⁰ Παραλείπω εντελώς τις τελετουργίες της 17^{ης} - 18^{ης}, τα *Επιδαύρια*, καθώς αποτελούν ύστερη προσθήκη. Η λατρεία του *Επιδαύριου Ασκληπιού* εγκαινιάστηκε επισήμως στην Αθήνα στα 421 π.Χ. Βλ. Τζ Έλλεν Χάρισον, *Η Δημιουργία των Θεών*, έκδ. Ιάμβλιχος.

³¹ Ντιτενμπέργκερ, *Sylog. Inscript.* 13.

μης³²: «*Νήστευσα, ήπια τον κυκεώνα, πήρα από την κίστη έβαλα πίσω στο καλάθι και από το καλάθι στην κίστη*». Η δήλωση αφορά, κατά κύριο λόγο, δύο πράξεις πέρα από την προκαταρκτική νηστεία, δηλαδή την πόση του κυκεώνα και τη μεταφορά ορισμένων *sacra*.

Είναι χαρακτηριστικό της όλης στάσης της ελληνικής θρησκείας ότι η ομολογία δεν είναι ομολογία δόγματος, ούτε καν πίστης. Είναι μια ομολογία τελετουργικών πράξεων. Τούτη είναι και η διαφορά μεταξύ αρχαίου και σύγχρονου. Με τη μεγάλη τους σοφία οι Έλληνες κατάλαβαν ότι η ομοιομορφία στην τελετουργία ήταν επιθυμητή και δυνατή. Ουσιαστικά άφηναν ελεύθερο ουσιαστικά τον άνθρωπο στο μόνο τομέα που η ελευθερία είναι πραγματικά σημαντική, δηλαδή στη σκέψη. Αρκεί να νήστευες, να έπινες τον κυκεώνα, να μετέφερες τα *sacra* και κανείς δε θα σε ρωτούσε ποια ήταν η γνώμη σου ή τα συναισθήματά σου κατά την τέλεση αυτών των πράξεων. Σε άφηναν να βρεις σε κάθε μυστήριο το μόνο που μπορούσες να ανακαλύψεις -αυτό που έφερνες μαζί σου. Το δικό μας δόγμα είναι ένα Πιστεύω, η έκφραση ενός δόγματος φτιαγμένου από τους λίγους για τους πολλούς. Διαθέτει, όμως, ίχνη της αρχαιότερης αντίληψης της Ομολογίας, της ομολογίας των τελούμενων τελετουργικών πράξεων. *Πιστεύω εις μίαν αγίαν καθολικήν και αποστολικήν εκκλησία* και αμέσως μετά *Ομολογώ εν βάπτισμα*, αν και το ένστικτο του δόγματος ξεπηδά πάλι με τις τελικές λέξεις, *προς άφεςιν αμαρτιών*.

Η προκαταρκτική νηστεία πριν από τη βρώση των ιερών πραγμάτων είναι κοινή στους περισσότερους πρωτόγονους λαούς. Είναι η απλούστερη παθητική μορφή καθαρμού. Σε αρκετές πρωτόγονες φυλές μάλιστα συνοδεύεται συχνά με ισχυρό εμετικό. Ο κυκεών απαιτεί κάποια εξήγηση. Οι απαρχές στην Ελευσίνα προσφέρονταν με τη μορφή πελάνου³³. Σχολιάσαμε ήδη τον πέλανο και επισημάνσαμε πως η λέξη αφορά μόνο το ημίρευστο μίγμα που προσφερόταν στους θεούς. Το αντίστοιχο για τους θνητούς ονομαζόταν *άλφιτα* και ενίοτε *κυκεών*. Ο Ευστάθιος, σχολιάζοντας το ποτό που προετοίμασε η Εκαμήδη για το Νέστορα, ποτό από κριθάρι και τυρί, ωχρο μέλι, κρεμμύδια και πραμνιανό κρασί, λέει ότι η λέξη *κυκεών* υπονοούσε κάτι μεταξύ φαγητού και ποτού. Περισσότερο ήταν ένα είδος σούπας που μπορούσε να το ρουφήξει κανείς. Αυτό ήταν και το ποτό στον Ομηρικό Ύμνο που προετοίμασε η Μετάνειρα για τη Δήμητρα, μόνο που δεν περιείχε, κρασί. Και τούτο διότι η Δήμητρα, ως χθόνια θεότητα, «δεν έπρεπε να πιει κόκκινο κρασί». Ένα τέτοιο νηφάλιο ποτό, φτιαγμένο κατά πάσα πιθανότητα από πέλανο προσφερόταν στους μύστες.

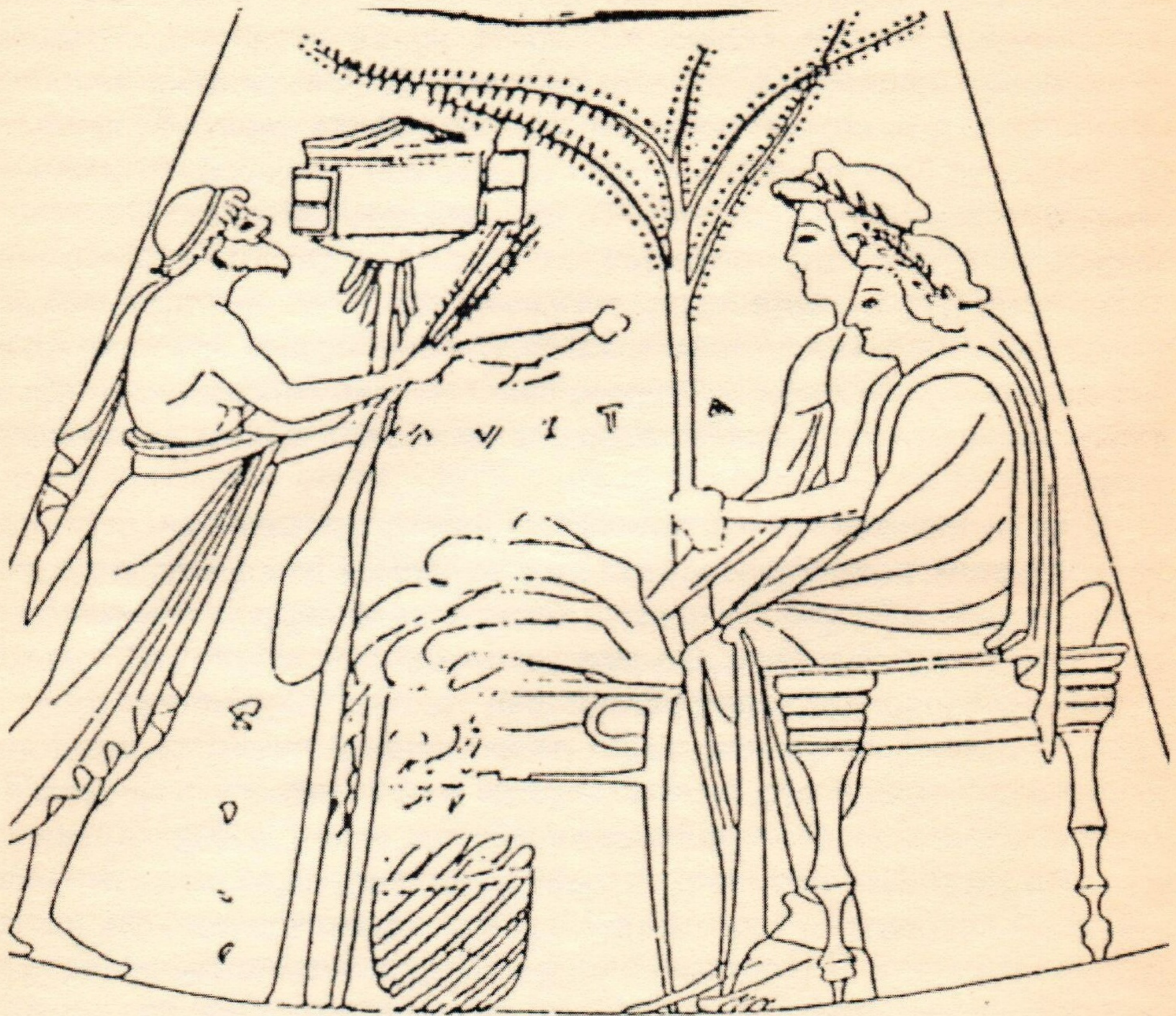
---

³² Κλήμης Αλεξανδρεύς *Προτρεπτικός προς Έλληνας* II. 18. *έστι το σύνθημα Ελευσινίων Ενήστευσα, έπιον τον κυκεώνα, έλαβον εκ κίστης, εργασάμενος (; εγγευσάμενος) απεθέμην εις καλάθον και εκ καλάθου εις κίστην*. Μετά τη συγγραφή αυτού του έργου μου, ο Ντίτριχ (*Eine Mithras-Liturgie*, σελ. 125) πρότεινε την πολύ πειστική υπόθεση ότι το *εργασάμενος* είναι ευφημισμός για τελετουργίες ανάλογες προς τον *ιερό γάμο*. Βλ. Τζ. Έλεν Χάρισον, *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, εκδ. Ιάμβλιχος.

³³ *C.I.A.* τομ. IV. σελ. 203, II. 68 και 72.

Τελετή όμοια με εκείνη της πόσης του *κυκεώνος* παρίσταται σε αγγείο³⁴ στην εικόνα 14. Οι δύο λάτρεις, ένας άνδρας και μια γυναίκα, κάθονται πλάι-πλάι. Μπροστά τους βρίσκεται ένα τραπέζι φορτωμένο με τρόφιμα και κάτω από αυτό ένα καλάθι με καρβέλια. Επιγράφονται *Μύστες (Μύστα)*. Ένας ιερέας κρατώντας στο αριστερό του χέρι κλαδιά τους προσφέρει κύλικα με κάποιο είδος ποτού μπροστά από ένα ιερό. Λόγω της παρουσίας του ναΐσκου, ορισμένοι σχολιαστές θεώρησαν ότι ο ιερέας ήταν κάποιος πλανόδιος ψευδοϊερέας (*αγύρτης*). Είναι, όμως, πολύ πιθανό παρόμοιοι ναΐσκοι που περιείχαν *sacra* να μεταφέρονταν κατά τα Ελευσίνια

ΕΙΚΟΝΑ 14

μυστήρια. Όπως και να έχει πάντως η παριστώμενη σκηνή είναι ανάλογη.

Δε γνωρίζουμε τίποτα για τα *sacra* που έπρεπε ο μυσούμενος να πάρει από το κιβώτιο, να τα τοποθετήσει στο καλάθι και να τα επανατοποθετήσει στο κιβώτιο. Τα *sacra* των Θεσμοφορίων είναι γνωστά. Εκείνα των Διονυσιακών μυστηρίων είναι μια σφαίρα, ένας καθρέπτης, ένας κώνος, κ.λπ. Δεν έχουμε λόγο να υποθέσουμε ότι τα *sacra* των Ελευσίνιων μυστηρίων είχαν κάποια

³⁴ *Annali dell' Inst.* 1865, Tav, d' agg. F.Νάπολη Χείντμαν, Cat. 3358

ιδιαίτερη σημασία.

Ο Κλήμης³⁵ αναφέρει τα Ελευσίνια «σύμβολα» με κάπως διαφορετικά λόγια και με δύο επιπρόσθετες προτάσεις. Λέει : «Τα σύμβολα αυτής της μύησης είναι, έφαγα από το τύμπανο, ήπια από το κύμβαλο, μετέφερα τον κέρνο, πέρασα κάτω από τον παστόν». Ο σχολιαστής³⁶ στο *Γοργία* του Πλάτωνα κάνει μια παρόμοια δήλωση. Αναφέρει: «Στα μικρά μυστήρια γίνονταν πολλές απρέπειες, και από τους μινούμενους λέγονταν τα εξής: έφαγα από το τύμπανο, ήπια από το κύμβαλο, μετέφερα τον κέρνο». Προσθέτει, επεξηγώντας, ότι «ο κέρνος είναι το λίκνον ή πτύον», δηλαδή είναι κάποια μορφή λιχνιστηρίου.

Υπήρξε μεγάλη και άσκοπη, πιστεύω, διαμάχη για το αν τα σύμβολα αυτής της μορφής ανήκουν στην Ελευσίνα ή όχι. Από την αναφορά του Κλήμης στον Άττι, την Κυβέλη και τους Κορύβαντες είναι σαφές ότι είχε στο μυαλό του τα μυστήρια της Μεγάλης Μητέρας στη Μικρά Ασία. Επειδή, όμως, αναφέρει και τη Δήμητρα, είναι επίσης σαφές ότι δεν κάνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ των δυο. Η αναφορά στα «σύμβολα» από το σχολιαστή του Πλάτωνα είναι ξεκάθαρο ότι γίνεται σε σχέση με τα Μικρά Μυστήρια, τα οποία συνδέονται ιδιαίτερα με την Κόρη και το Διόνυσο. Η όλη σύγχυση έγκειται στο απλό μυθολογικό γεγονός ότι η Δήμητρα και η Κυβέλη δεν ήταν παρά τοπικές μορφές της Μεγάλης Μητέρας, που λατρεύονταν με ποικίλες ονομασίες σε ολόκληρη την Ελλάδα. Όπου τη λάτρευαν είχε μυστήρια, ενώ το τύμπανο και το κύμβαλο κατέληξαν να χαρακτηρίζουν την αγριότερη Ασιατική Μητέρα. Όμως, και η Μητέρα στην Ελευσίνα έκρουε τα χάλκινα κύμβαλα. Όσον αφορά τα «σύμβολά» της, πάντως, οι μύστες έτρωγαν από την κίστη και το καλάθι. Τούτη η διαφοροποίηση όμως είναι μικρή.

Το θέμα του κέρνου παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον. Ο σχολιαστής δηλώνει ότι ο κέρνος είναι ένα λιχνιστήρι και το χρησιμοποιούσαν, τουλάχιστον κατά την αλεξανδρινή εποχή, στα Ελευσίνια μυστήρια. Ήταν ένα απλό αγροτικό όργανο, που το πήρε και το μυστικοποίησε η θρησκεία του Διονύσου. Από τον Αθήναιο³⁷ μαθαίνουμε για ένα άλλο είδος κέρνου. Συζητώντας για τα διάφορα είδη κυπέλλων και τη χρήση τους λέει πως ο «κέρνος είναι ένα κεραμικό αγγείο, με πολλά μικρά κύπελλα κολλημένα πάνω του. Μέσα σε αυτά υπάρχουν λευκές παπαρούνες, σιτάρι, κριθάρι, μπιζέλια, βίκος, ώχρα, φακές. Εκείνος που τα μεταφέρει ως λικνοφόρος οφείλει να τα γευθεί,

³⁵ Κλήμης Αλεξανδρεύς *Προτρεπτικός προς Έλληνας* I. 2. 13 *Δηούς μυστήρια και (leg. αι) Διός προς μητέρα Δήμητρα αφροδίσαι συμπλοκαί και μήνις της Δηούς και Διός ικετηρίαί. ταύτα τελίσκουσιν οι Φρύγες Άττιδι και Κυβέλη και Κορύβασι, - τα σύμβολα της μνήσεως ταύτης Εκ τυμπάνου έφαγον, εκ κυμβάλου έπιον, εκερνοφόρησα, υπό τον παστόν υπέδνον.*

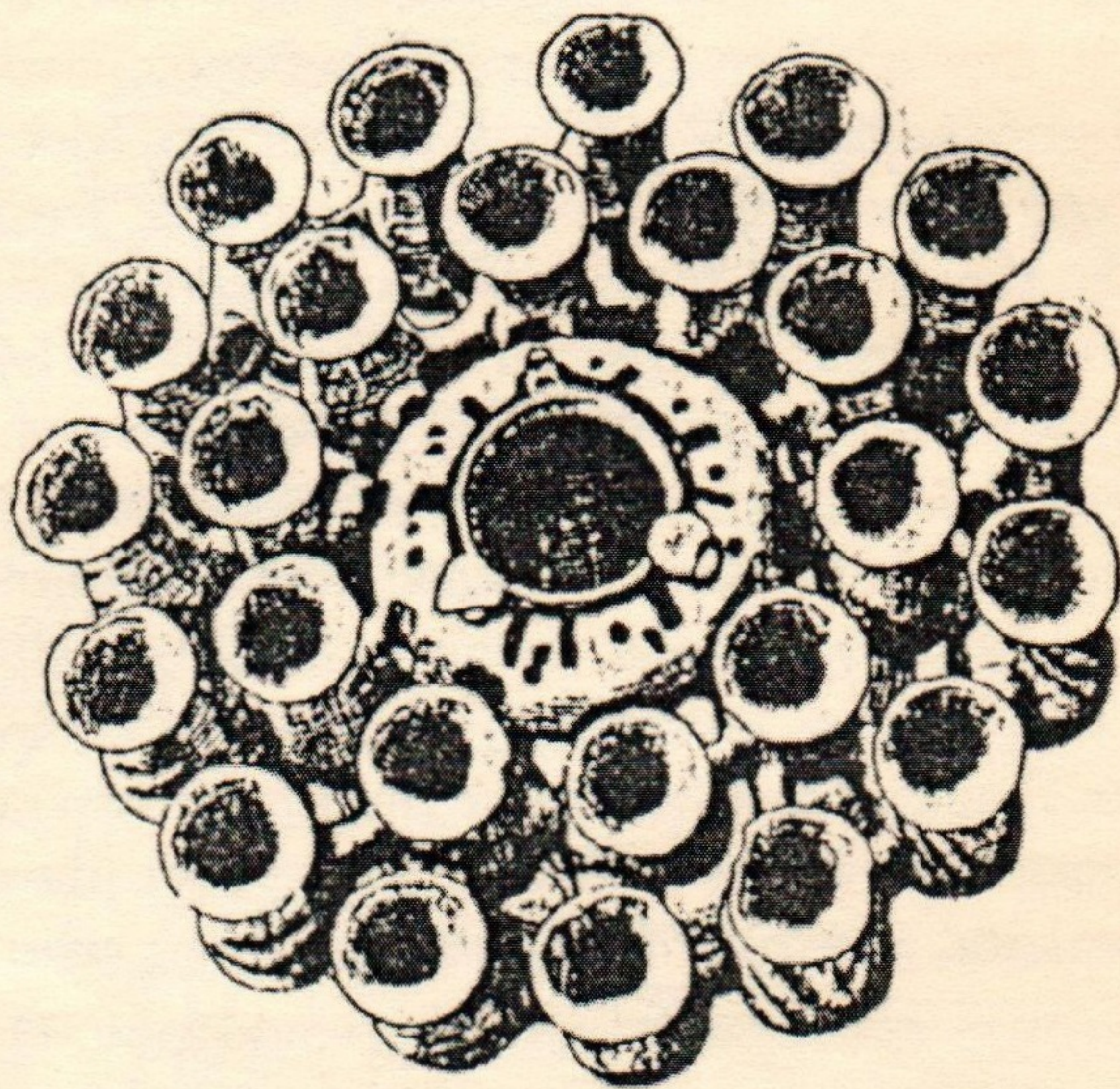
³⁶ Σχολιαστής στον Πλάτωνα *Γοργίας* περ. 123 εν οίς (τοις σμικροίς μυστηρίοις) πολλά μεν επράττετο αισχρά, ελέγετο δε προς των μινουμένων ταυτά εκ τυμπάνου έφαγον, εκ κυμβάλου έπιον, εκερνοφόρησα (κέρνος δε το λίκνον ήγουν το πτύον εστίν), υπό τον παστόν υπέδνον και τα εξής. Για τον καταληκτικό τύπο που δεν απαντάται στην ελευσίνια ομολογία βλ. Τζ. Έλεν Χάρισον, *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, εκδ. Ιάμβλιχος.

³⁷ Αθήναιος XI, 52 περ. 476

όπως ιστορεί ο Αμμώνιος στο τρίτο του βιβλίο Περί Βωμών και θυσιών». Μια δεύτερη και μάλλον πληρέστερη σημείωση για τον κέρνο μας δίνει ο Αθήναιος³⁸, όταν ασχολείται με τον κότυλο: «Ο Πολέμων στην πραγματεία του *Περί του δίου κωδίου* λέει, "Και μετά από αυτά τελεί την τελετουργία, το παίρνει από την αίθουσα και το μοιράζει σε εκείνους που κράτησαν ψηλά τον κέρνο"». Κατόπιν ακολουθεί ένας διευρυμένος κατάλογος του περιεχομένου του κέρνου. Οι προσθήκες είναι με πλάγια γραφή: «φασκομηλιά, λευκές παπαρούνες, σιτάρι, κριθάρι, μπιζέλια, βίκος, ώχρα, φακές, κουκιά, ζεια, βρώμη, ένα γλύκισμα, μέλι, λάδι, κρασί, γάλα, άπλυτο μαλλί προβάτου».

Ο κατάλογος της παγκαρπίας, δηλαδή της προσφοράς όλων των καρπών και των φυσικών προϊόντων είναι κατά μια έννοια πρωτόγονος. Το άπλυτο μαλλί μας

ΕΙΚΟΝΑ 15

θυμίζει την απλή προσφορά που έκανε ο Πausανίας στο άντρο της Δήμητρας στη Φιγαλία. Υπάρχουν, όμως, και ύστερες προσθήκες, όπως το κατάσκευασμένο ελαιόλαδο και το κρασί. Σε μια πρώιμη εποχή η Δήμητρα σίγουρα δε θα δεχόταν το κρασί. Πολλά αγγεία που ανταποκρίνονται ακριβώς στην περιγραφή του Αθήναιου βρέθηκαν στη Μήλο και την Κρήτη. Αγγεία

³⁸ Αθήναιος XI. 56, περ. 478 *όσοι άνω το κέρνος περιενηνοχότες τούτο δ' εστίν αγγείον κεραμεούν έχον εν αυτώ πολλούς κοτυλίσκους κεκολλημένους ένεισι δ' αυτοίς όρμιοι, μήκωνες λευκοί, πυροί, κριθαί, πισοί, λάθυροι, ώχροι, φακοί, κύαμοι, ζειαί, βρόμος, παλάθιον, μέλι, έλαιον, οίνος, γάλα, οίον έριον άπλυτον. ο δε τούτο βαστάσας οίον λικνοφορήσας τούτων γεύεται. Απέδωσα τη δύσκολη λέξη άνω ως ψηλά, θεωρώντας πως αναφέρεται στη μεταφορά πάνω στο κεφάλι. Βλ. όμως «Kerchnos», Ο. Ρούμπενσον (Ο. Rubensohn), *A. Mitt.* 1898, XXIII. σελ. 270, στον οποίο είμαι υπόχρεη για πολλές παραπομπές. Τα Κερνοφόρια φαίνονται καθαρότατα στον πίνακα της Νίνιον, βλ. *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, εκδ. Ιάμβλιχος, σελ. 161.*

προς χρήση καθώς και αφιερώματα ύστερης εποχής ανακαλύφθηκαν στον περίβολο της Ελευσίνας. Στους λογαριασμούς³⁹ των αξιωματούχων της Ελευσίνας για το έτος 408-7 π.Χ. αναφέρεται ένα αγγείο που αποκαλούσαν *κέρχνο*. Κατά πάσα πιθανότητα είναι ταυτόσημο με τον *κέρνο* του Αθήναιου. Το σχήμα και η σημασία του αγγείου φαίνονται ξεκάθαρα σε ένα πρώιμο δείγμα από τη Μήλο⁴⁰ στην εικόνα 15. Ένα τέτοιο αγγείο μπορούμε κάλλιστα να το αποκαλέσουμε *διαχωριστή*. Καθένας από τους μικρούς προσκολλημένους *κοτυλίσκους* περιέχει δείγμα διάφορων σιτηρών και προϊόντων. Είναι εύκολο, λοιπόν, να κατανοήσουμε γιατί ο σχολιαστής το ερμήνευσε ως *λίκνο*. Το *λίκνο* ήταν όργανο για το λίχνισμα, το *διαχωρισμό* του σπόρου από το άχυρο. Ο *κέρνος* ήταν αγγείο στο οποίο διαχωρίζονταν διάφορα είδη καρπών. Τα *Κερνοφόρια* δεν ήταν τίποτε άλλο από μια ύστερη και περίτεχνη μορφή προσφοράς των πρώτων καρπών. Στην απλή αρχέγονη μορφή των Μυστηρίων, όπως πιστοποιούν τα σύμβολα, έχουμε δύο μόνο στοιχεία, την παρουσίαση, τη γεύση των πρώτων καρπών και τη μεταφορά των *sacra*.

Συζητώντας τα Ανθεστήρια αναφέραμε ήδη την τελετουργία η οποία, σύμφωνα με τον Αθήναιο⁴¹, λάμβανε χώρα την τελευταία μέρα των Μυστηρίων. Σε αυτή τη μέρα, που πήρε το όνομα της από την τελετουργία, δύο αγγεία που ονομάζονταν *πλημοχόαι* αδειάζονταν, το ένα προς τη δύση και το άλλο προς την ανατολή. Τη στιγμή μάλιστα που τα άδειαζαν, πρόφεραν έναν μυστικό τύπο. Ο Αθήναιος εξηγεί ότι η *πλημοχόη* ήταν κεραμικό αγγείο «σε σχήμα κορυφής, που στηριζόταν όμως σταθερά στη βάση του». Φαίνεται ότι επρόκειτο για ένα αγγείο γενικής χρήσης στις χθόνιες τελετουργίες, διότι παραθέτει ένα έργο αποκαλούμενο *Πειρίθοος* στο οποίο ένας από τους χαρακτήρες έλεγε:

«Ωστε αυτές τις *πλημοχόες* με ευοίωνα λόγια
να χύσουμε κάτω στα χθόνια χάσματα».

Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποιος ήταν ο μυστικός τύπος. Μπαίνουμε όμως στον πειρασμό να συνδέσουμε τη χοή της *πλημοχόης* με έναν τύπο που κατέγραψε Πρόκλος⁴². Λέει: «Στα Ελευσίνια Μυστήρια, κοιτάζοντας ψηλά στον ουρανό φώναζαν "Βρέξε" και κοιτάζοντας κάτω στη γη φώναζαν "Κυοφόρησε"». Μια ταιριαστή φράση για τόσο αρχέγονες τελετουργίες.

Στο τέλος, σε αυτούς που είχαν μνηθεί προφέρονταν οι μυστηριώδεις λέξεις *Κογξ όμπαξ* σύμφωνα με τον Ησύχιο⁴³.

³⁹ *Εφήμερις Αρχ.* 1898, σελ. 61 χρυσοί κέρχνοι Γ.

⁴⁰ Βρετανικό Μουσείο, *Annual of British School at Athens*, τομ. III, σελ. 57 Πιν. IV. Όπως μου υπέδειξε ο Μποζανκέ (Bosanquet) είναι πιθανόν ο Κέρνος της Ελευσίνας να είναι δανεισμένος από τα κρητικά μυστήρια.

⁴¹ Αθήναιος XI, 93, σελ. 496

⁴² Πρόκλος στον Πλάτωνα *Τίμαιος* περ. 293 *εν τοις Ελευσινίοις εις μεν τον ουρανόν αναβλέποντες εβόων «ύε», καταβλέψαντες δε εις την γην «κύε».*

⁴³ Ησύχιος, λήμμα *Κογξ όμπαξ επιφώνημα τετελεσμένοις*. Ο κος Φ. Μ. Κόρνφορντ (F. M. Cornford) προτείνει ότι ίσως ο αρχικός τύπος ήταν *Κόγξον πάξ*, «Το κοχύλι ήχησε -αρκεί!» Βλ. επίσης Λόμπεκ, *Aglaoph.* 775.

Μένει μόνο να ανακεφαλαιώσουμε τα αποτελέσματα της μελέτης μας. Διαπιστώσαμε, εξετάζοντας τέσσερις από τις μεγάλες δημόσιες γιορτές των Αθηνών, τα Διάσια, τα Ανθεστήρια, τα Θαργήλια και τα Θεσμοφόρια, ότι ούτε τα ονόματά τους, ούτε και οι τελετουργίες τους αρχικά αφορούσαν τη λατρεία των Ολύμπιων θεών. Όταν εξετάσαμε τη φύση αυτών των εορτασμών, διαπιστώσαμε ότι δεν ήταν θυσίες όπως εκείνες προς τους Ολύμπιους θεούς, που είχαν το χαρακτήρα *υπηρεσίας*, ώστε να μπορούμε να τις ενσωματώσουμε στον τύπο *do ut des*. Ήταν μάλλον τελετές *αποτροπής* βασισμένες στην άγνοια και το φόβο. Ο τύπος τους ήταν *do ut adeas*. Στα Ανθεστήρια οι τελετές ήταν γνωστές ως *εναγισμοί* και τις θεωρούσαν *καθαρούς*. Με τη λέξη *καθαρός* εννοούσαν τον εξευμενισμό των Κηρών, των φαντασμάτων των δαιμονίων. Στα Θαργήλια την τελετή του Φαρμακού την αντιλαμβάνονταν επίσης ως καθαρό, όχι μόνο με την έννοια του εξευμενισμού ή της απομάκρυνσης φαντασμάτων και δαιμονίων, αλλά ως μαγικό καθαρισμό από το φυσικό κακό. Στα Θεσμοφόρια η τελετουργία των χοίρων ακολουθείτο από τελετές καθαρού και είχε αφεαυτού μαγικό σκοπό. Επιπλέον το στοιχείο της κατάρας και της *αφιέρωσης* είδαμε ότι βρισκόταν στη ρίζα της ύστερης έννοιας της *καθιέρωσης*. Σε αυτές τις γιορτές, που τις πήραμε από τις τρεις εποχές του γεωργικού έτους, προστέθηκε η τελετουργία των Ελευσινίων Μυστηρίων, η ουσία της οποίας ήταν ο καθαρός ως προκαταρκτικό στάδιο της μεταφοράς των μαγικών *sacra* και της γεύσης των πρώτων καρπών.

Ο μόνος ορθός τρόπος για να κατανοήσει κανείς τις θρησκευτικές ιδέες μιας συγκεκριμένης φυλής είναι να εξετάσει την ορολογία της γλώσσας αυτής της φυλής. Η σύγχρονη αντίληψή μας για την αρχαία θρησκεία γενικά συνοψίζεται στη λέξη «θυσία». Συχνά ρωτάμε «ποια ήταν η έννοια της θυσίας στους Έλληνες;» Αν ακολουθήσουμε τη γλώσσα τους ως οδηγό, αντί να τους επιβάλουμε τη δική μας γλώσσα, είναι ολοφάνερο ότι θυσία, με όλους τους δικούς μας σύγχρονους συνειρμούς για υποκατάστατα εξιλέωσης και μυστηριακής κοινωνίας, δεν είχαν. Όλες οι αρχαίες τελετές που εξετάσαμε ως τώρα οδηγούν σε μια απλούστερη ιδέα, και το ίδιο όμορφη ή εξίσου θρησκευτική. Τούτη η ιδέα είναι ο *καθαρός*. Ο καθαρός, ουσιαστικά άγνωστος στη λατρεία των Ολύμπιων θεών, είναι η βασική έννοια των κατώτερων λατρευτικών στρωμάτων.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να διασαφηνιστεί αυτό, προκειμένου να κατανοηθεί η συνέχεια⁴⁴. Όταν εισήλθε στην Ελλάδα, η νέα ορμή με το όνομα του Διονύσου και του Ορφέα παραμέρισε το σπουδαίο και δημοφιλές σύστημα των Ολύμπιων θεών και προσκολλήθηκε με αλάθητο ένστικτο σε ένα στοιχείο το οποίο, αν και κατά μία έννοια φάνταζε κατώτερο, ήταν πλησιέστερο στην αλήθεια και είχε μεγαλύτερες δυνατότητες. Επρόκειτο για μία θρησκεία που αναγνώριζε το κακό, αν και κατά κύριο λόγο σε σωματική

---

⁴⁴ Βλ. Τζ. Έλεν Χάρισον, *Ο Θεός Διόνυσος και Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, έκδ. Ιάμβλιχος (Σ.τ.μ.).

μορφή, και επιζητούσε τον καθαρισμό.

Η ουσία αυτής της νέας θρησκείας ήταν η πίστη πως ο άνθρωπος μπορούσε να γίνει θεός. Το νέο τελετουργικό στοιχείο που εισήγαγε, στοιχείο που παντελώς έλειπε από την παλιά μη βρώσιμη «θυσία», ήταν η μυστηριακή κοινωνία μέσω της βρώσης της σάρκας του θεού. Επειδή, όμως, ο άνθρωπος ήταν θνητός, έπρεπε να εξαγνιστεί από τη θνητότητα. Έτσι, αν και με μια νέα πίστη και ελπίδα, ο άνθρωπος επέστρεψε στην παλιά τελετουργία καθαρισμού.

Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΜΑΣ

Σκοπός της Οικογένειας Καλομενίδη είναι η συλλογή, διαφύλαξη και αξιοποίηση του υλικού, που έχει σχέση με την ιστορική εξέλιξη και την πνευματική ανάπτυξη της Ελευσίνας. Αποτελείται από βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά, φυλλάδια, ημερολόγια, χάρτες, αφίσες κινηματογραφικών ταινιών, καρτ ποστάλ, φωτογραφίες, δίσκους μουσικής, βιντεοκασέτες, κλπ.

Το αρχειακό αυτό υλικό αξιοποιείται με την ταξινόμηση, την καταγραφή και τη δημοσίευσή του, βρίσκεται δε πάντοτε στη διάθεση των ερευνητών. Όσο για τα μελλοντικά προγράμματα, περιλαμβάνουν: την καταχώρηση των εντύπων στον Ηλεκτρονικό Υπολογιστή, τη συνέχιση της εκδοτικής δραστηριότητας, την ψηφιοποίηση της ελευσινιακής μουσικής.

Στη συγκεκριμένη προσπάθεια έρχονται αρκετές φορές αρωγοί άνθρωποι του τόπου που την εκτιμούν και με την ηθική, την οικονομική ή την όποια υλική τους συνδρομή συμβάλουν τα μέγιστα στη συνέχιση και της έρευνας και της εκδοτικής μας δραστηριότητας. Τους ευχαριστούμε που τίθενται στην υπηρεσία της ιερής πόλης της Δήμητρας και του Αισχύλου, και τους ευχαριστούμε γιατί γίνονται παράδειγμα προς μίμησιν – τόσο αναγκαία στους καιρούς που ζούμε.

Το έντυπο είναι μη εμπορεύσιμο.